

Međunarodni ugovori o kontroli, ili ograničenju naoružanja

Iako su u toku proteklih trideset godina razoružanje i kontrola naoružanja bili u središtu pažnje država i međunarodnih organizacija, a naročito Ujedinjenih nacija, postignuti rezultati imaju marginalan značaj kada se posmatraju u svetlosti trke u naoružanju i opasnosti koju ta trka ima po međunarodni mir i bezbednost. Uprkos stalnoj trci u naoružanju, a naročito nuklearnom, napori da se postigne sporazum o opštem i potpunom razoružanju posle drugog svetskog rata nisu urodili plodom, a izgledi da se takav ugovor zaključi u skoroj budućnosti su vrlo mali.

Međutim, u periodu od 1959. do 1977. zaključen je izvestan broj međunarodnih ugovora o ograničenju naoružanja ili o delimičnim merama za razoružanje koji se, s obzirom na njihovu sadržinu, tiču manje-više perifernih pitanja i koji su vrlo malo ili nimalo uticali na smanjenje trke u naoružanju.¹

Postojeći ugovori, s obzirom na njihovu sadržinu, mogu se svrstati u četiri grupe: 1) sporazumi koji se odnose na nuklearno oružje, 2) sporazumi o hemijskom i bakteriološkom (biološkom) oružju, 3) sporazumi kojima se teži isključenju naoružanja u određenim regionima sveta ili u određenom prostoru kao što su Antartik, morsko dno i kosmos i 4) sporazum o zabrani oružja za modifikaciju čovekove okoline.

¹ Vidi: M. Radojković, *Razoružanje i obaveze država*, Međunarodna politika, br. 598, 1. III 1975., str. 8—11, i br. 599, 16. III 1975. str. 19—20.

1. Sporazumi koji se odnose na nuklearno oružje²

U uvodnom delu *Ugovor o zabrani proba nuklearnog oružja u atmosferi, u kosmosu i pod vodom* (1963)³ sadrži uobičajenu izjavu o želji strana ugovornica da ulože napore radi zaključenja sporazuma o opštem i potpunom razoružanju pod strogom međunarodnom kontrolom i izjavu o nameri da nastave pregovore o »obustavi svih proba nuklearnog oružja za sva vremena«.

Članom I st. 1 Ugovora strane ugovornice preuzele su obavezu da »zabrane, spreče i da ne vrše probe nuklearnog oružja ili bilo koje druge nuklearne eksplozije« i to u atmosferi, u kosmosu i pod vodom, uključujući teritorijalne vode ili otvoreno more, kao i u bilo kojoj drugoj sredini, ukoliko bi takve eksplozije imale za posledicu da radioaktivni ostaci pređu teritorijalne granice država pod čijom se jurisdikcijom ili kontrolom takve probe vrše.

Da bi sistem zabrane bio potpun, u st. 2 istog člana strane ugovornice se obavezuju da se uzdrže od podstrekavanja ili učestvovanja na bilo koji drugi način u vršenju proba nuklearnim oružjem, ili bilo kojim drugim eksplozijama bilo gde u zabranjenim sredinama ili ukoliko bi došlo do napred navedenih posledica. Ova zabrana se odnosi kako na nuklearne sile tako i na nenuklearne države koje bi vršile zabranjene radnje za račun ili uz pomoć nuklearnih država.

Ostali članovi ugovora regulišu ostala pitanja kao što su izmene i dopune ugovora, njegovo stupanje na snagu, trajanje i povlačenje. Od ovih odredaba treba izdvojiti one koje predviđaju da će izmene i dopune prihvaćene od većine ugovornica, uključujući prvobitne strane ugovornice, obavezivati sve strane ugovornice, dakle i one koje se sa njima nisu složile, što je neuobičajeno u međunarodnopravnoj praksi (čl. II).

Status prvobitne strane ugovornice izričito je garantovan trima nuklearnim državama u uvodnom delu ugovora. Ostale države mogu postati strane ugovornice na jedan od dva uobičajena načina u ugovornom pravu. Inače, za stupanje na snagu ugovora dovoljna je ratifikacija, odnosno deponovanje ratifikacionih instrumenata od strane tri nuklearne sile, koje su ujedno i depozitari (čl. III).

Ugovor je zaključen na neodređeno vreme, ali se svakoj strani ugovornici ostavlja mogućnost da se povuče ukoliko »odluči da su vanredni događaji, koji se tiču predmeta ovog ugovora, ugrozili naj-

² Opširnije o ugovorima koji se odnose na nuklearno oružje vidi: P. Davinić, *Višestranu ugovori o sprečavanju nuklearne opasnosti u svetlu međunarodnog prava*, Doktorska disertacija, Beograd 1976.

³ Potpisan u Moskvi 5. avgusta 1963, a stupio na snagu 10. oktobra 1963.

više interese njene zemlje» (čl. IV). Ova formacija je prilično široka, tako da pruža mogućnost svakoj ugovornici da se lako povuče iz ugovora.

Jedan od najvećih nedostataka ugovora je činjenica što ga dve nuklearne sile, Kina i Francuska, nisu potpisale, mada se Francuska nedavno jednostranom izjavom obavezala da neće dalje vršiti probe u atmosferi.

U stvari, ugovor je nuklearnim silama ostavio punu slobodu razvoja nuklearnog oružja podzemnim probama. Namjera strana ugovornica da obustave sve probe ostala je mrtvo slovo na papiru. Od 1963. nuklearne probe su intenzivirane, samo što je promijenjena sredina u kojoj su vršene — od proba u atmosferi prešlo se na podzemne. Objavljeni podaci govore da su između 1945. i 1963, znači period od 18 godina, nuklearne sile izvršile 447 proba, od čega 279 u atmosferi i 98 pod zemljom, dok je u periodu 1963—1973, razdoblje od 10 godina, eksplodiralo 457 nuklearnih naprava od kojih je 48 u atmosferi (Kina i Francuska).⁴

*Ugovor o neširenju nuklearnog oružja (1968)*⁵ polazi od osnovne podele država na nuklearne i nenuklearne i, shodno tome, postavlja čitav niz prava i obaveza. Ova podela precizirana je u čl. IX st. 3, u kome se kao nuklearna država u smislu ovog ugovora označava ona »država koja je proizvela i izvršila probe nuklearnog oružja ili druge naprave za nuklearne eksplozije pre 1. januara 1967. godine«. S obzirom na ovu vremensku granicu, treba smatrati da status nuklearne sile imaju Francuska, Kina, V. Britanija, SAD i SSSR, dok sve ostale treba smatrati nenuklearnim državama.

Polazeći od ove podele, čl. I reguliše osnovne obaveze nuklearnih sila u smislu »da ne prenose vlasništvo nuklearnog oružja ili naprave za nuklearne probe ili kontrolu nad takvim oružjem ili napravama za eksploziju bilo kom primaocu, neposredno ili posredno«. Ovakva formulacija predstavlja kompromis dveju strana, jer dopušta mogućnost postavljanja nuklearnog oružja na teritoriju nenuklearnih država (zahtev SAD i V. Britanije), ali isključuje njihovo učešće u odlučivanju o upotrebi nuklearnog oružja, što ostaje u isključivoj nadležnosti odnosne nuklearne sile (zahtev SSSR).

Čl. I dalje precizira obavezu svake nuklearne sile da »ni na koji način ne pomaže, ohrabruje ili podstrekava bilo koju nenuklearnu

⁴ *Between Peace and War: The Quest for Disarmament*, Bulletin of Peace Proposals, vol. 6, 1975, p. 12.

⁵ *SIPRI Yearbook of World Armaments and Disarmament 1969/70*, pp. 402—414.

državu da proizvodi ili stiče na drugi način nuklearno oružje ili druge naprave za nuklearne probe ili kontrolu nad takvim oružjem ili napravama za eksploziju».

Čl. II ugovora tiče se obaveza nenuklearnih država, koje su u potpunosti izuzete iz odgovarajućih obaveza nuklearnih sila preciziranim u prvom članu. Ovim članom svaka nuklearna država se obavezuje »da ne prima prenos vlasništva nuklearnog oružja ili drugih naprava za nuklearne probe ili kontrolu nad takvim oružjem ili napravama za eksploziju od bilo kog primaoca, neposredno ili posredno, da ne proizvodi ili stiče na drugi način nuklearno oružje ili druge naprave za nuklearne eksplozije, i da ne traži ili prima pomoć za proizvodnju nuklearnog oružja ili drugih naprava za nuklearne eksplozije«.

Iz analize ovog člana proizilazi da se predviđene zabrane tiču posedovanja, kontrole i proizvodnje nuklearnog oružja ili drugih nuklearnih naprava, dok se ništa ne govori o istraživačkom radu na polju proizvodnje nuklearnog oružja ili drugih nuklearnih naprava, kao i o drugim pripremama za njihovu proizvodnju.

Prilikom sklapanja ugovora o neširenju nuklearnog oružja postignuta je saglasnost da se, radi sprovođenja ciljeva i predmeta ovog ugovora, u potpunosti koristi postojeći sistem garancija na osnovu Statuta IAEA. Naime, član III ovog ugovora predviđa da će svaka država ugovornica koja ne poseduje nuklearno oružje prihvatiti garancije ugovorene sporazumom koji će biti predmet pregovora i koji će se zaključiti sa IAEA saglasno njenom Statutu i sistemu garancija pomenute Agencije, u isključivom cilju da se proveri izvršenje obaveza preuzetih ovim Ugovorom, kako bi se sprečilo da nuklearna energija ne bude, umesto za miroljubive svrhe, korišćena za proizvodnju nuklearnog oružja ili drugih nuklearnih eksplozivnih naprava. Pomenute garancije odnose se na sirovine i fisioni materijal, bez obzira da li se te sirovine, odnosno fisioni materijal proizvode, obrađuju ili koriste u nekom nuklearnom uređaju, ili su van takvog uređaja.

Čl. IV i V sadrže veoma značajne odredbe u pogledu neotuđivog prava svih država da istražuju, proizvode i upotrebljavaju nuklearnu energiju u miroljubive svrhe, kao i da učestvuju u najvećoj mogućoj meri u razmeni opreme, materijala i naučnih i tehnoloških obaveštenja u pogledu upotrebe nuklearne energije u miroljubive svrhe. Ovi članovi, takođe, obavezuju nuklearne sile da same ili zajedno sa drugim državama ili organizacijama unapređuju primenu nuklearne

energije u te svrhe u nenuklearnim zemljama koje su strane ugovornice i da vode računa o takvim potrebama nerazvijenih oblasti sveta. Čl. V dalje razrađuje osnovno pravo nuklearnih država da se koriste prednostima nuklearne energije tako što potvrđuje ovo pravo i u pogledu njenog posebnog vida upotrebe — nuklearnih eksplozija u miroljubive svrhe. Ovim pravom one će se koristiti preko posebnog međunarodnog mehanizma, bez diskriminacije i uz minimalnu naplatu. U ugovor je uneta i odredba (čl. VI) kojom se sve strane ugovornice obavezuju »da nastave u dobroj veri pregovore o efikasnim merama za skorbu obustavu trke u naoružanju i za nuklearno razoružanje, i o ugovoru o opštem i potpunom razoružanju pod doslednom i efikasnom međunarodnom kontrolom«.

U čl. VIII—XI sadržane su uobičajene prelazne i završne odredbe, s tim što se za stupanje na snagu izmena i dopuna, pored većine svih strana ugovornica, traži i saglasnost svih nuklearnih sila koje ugovor obavezuje, kao i svih ugovornica koje su u odnosnom trenutku članice Odbora guvernera IAEA (čl. VIII st. 2).

Ugovorom je predviđeno i obavezno održavanje, nakon pet godina od stupanja na snagu, konferencije strana ugovornica radi razmatranja primene ugovora, radi utvrđivanja da li se njegovi ciljevi ostvaruju.⁶ Nakon toga, ovakve konferencije mogu se sazivati svake pete godine, ali pod uslovom da to zahteva većina strana ugovornica (čl. VIII/3).

Ugovor sadrži istu klauzulu o pravu povlačenja kao i Ugovor o zabrani proba, s tim što se obaveštenje o povlačenju mora dati tri meseca unapred (čl. X st. 1). U pogledu vremenskog trajanja ugovora, usvojeno je rešenje da on traje 25 godina, a nakon toga održaće se konferencija strana ugovornica koja treba da odluči da li će se produžiti na neodređeno vreme ili još jedan određen period (čl. X st. 2).

Dvostrani sporazumi između SAD i SSSR mogu se podeliti u dve grupe: a) sporazumi koji se posredno tiču razoružanja i kontrole naoružanja, jer stvaraju potrebne uslove poverenja između dve velike sile i umanjuju opasnost izbijanja rata i b) sporazumi u vezi sa ograničenjem strateškog oružja. U prvu skupinu sporazuma spadaju: Sporazum o uspostavljanju direktne telegrafsko-telefonske veze za slučaj hitne potrebe (1963); Sporazum o poboljšanju komunikacionih veza između SAD i SSSR (1971); Sporazum o merama kojima se osigurava bezbednost plovidbe u vojne svrhe i letenje iznad odnosno preletanje

⁶ Ovakva konferencija održana je u Ženevi 5—30. maja 1975. godine, ali po opštoj oceni nije ispunila očekivanja nenuklearnih sila, vidi *SIPRI, World Armaments and Disarmament, Yearbook 1976*, pp. 363—396.

otvorenog mora (1972) i, na kraju, Sporazum o otklanjanju opasnosti od nuklearnog rata (1973). Svi ovi sporazumi su značajni sa političkog stanovišta zbog stvaranja atmosfere poverenja između velikih sila i popuštanja međunarodne zategnutosti, ali nemaju neposrednan značaj za napore na polju razoružanja.

U drugoj grupi dvostranih ugovora između SAD i SSSR po svom značaju svakako se izdvajaju sporazumi zaključeni u Moskvi 26. maja 1972. kao rezultat SALT (I), a to su: *Ugovor o ograničavanju sistema antibalističkih raketa (Ugovor o ABM)* i *Privremeni sporazum o izvesnim merama u vezi sa ograničenjem ofanzivnog strateškog oružja*,⁷ kao i Protokol uz Privremeni sporazum koji određuje broj podmornica sa modernim balističkim raketama i broj lansera balističkih raketa na podmornicama. S obzirom da sva tri instrumenta predstavljaju paket aranžmana, govorićemo o njima zajedno.

Ugovorom o ograničenju sistema antibalističkih raketa svakoj strani je dozvoljeno da ima najviše dva antibalistička sistema sa po sto lansirnih rampi i sto antibalističkih projektila: jedan oko glavnog grada, a drugi oko jedne oblasti u kojoj se nalaze rampe za lansiranje interkontinentalnih raketa, s tim da svaka od njih sme da ima najviše 150 kilometara u prečniku; ustupanje ICBM nije dozvoljeno trećim državama. Ugovorom je izričito dopuštena »modernizacija i zamena ABM sistema ili njihovih komponenata« (čl. VII), ali se ne dopušta usavršavanje takvog naoružanja ako je stacionirano na moru, u vazduhu, u kosmosu ili ako se izbacuje s pokretnih lansirnih rampi na kopnu.

Privremenim sporazumom o ograničenju ofanzivnog strateškog oružja zamrzava se broj kopnenih lansera za interkontinentalne rakete na sadašnjem nivou, kao i prepravljanje kopnenih lansera za ispaljivanje »lakih« interkontinentalnih raketa u lansere za »teške« rakete ovog tipa. Što se tiče lansera na podmornicama, njihov broj treba da bude zamrznut na sadašnjem nivou, s tim što se u Dopunskom protokolu uz ovaj sporazum precizira da SAD mogu imati najviše 710 takvih lansera na ukupno 44 moderne podmornice, a SSSR 950 lansera na 62 podmornice. Izgradnja novih lansera dozvoljena je samo ako se za svaki novi ukloni jedan stari, postavljen pre 1964.

Trajanje Ugovora o ABM je neograničeno, s tim što je svaka strana zadržala pravo da se povuče u slučaju da se dovedu u pitanje njeni interesi (čl. XV). Za razliku od ovog ugovora, Privremeni sporazum je zaključen na pet godina, ukoliko ne bude zamenjen sporazumom kojim bi se preduzele kompletnije mere za ograničenje stra-

⁷ SIPRI *World Armaments and Disarmament, Yearbook 1973*, pp. 1—28.

teškog ofanzivnog oružja (čl. VIII). Prema tome, važnost ovog ugovora ističe krajem 1977. i nezavisno je da li će do tada biti postignuta saglasnost o sklapanju tzv. sporazuma SALT (II).

Oba ugovora o kojima je ovde reč predviđaju kao osnovno sredstvo za obezbeđenje poštovanja odredaba upotrebu tehničkih sredstava proveravanja kojima raspolažu SAD i SSSR, pod uslovom da je njihova upotreba saglasna sa opštepriznatim načelima međunarodnog prava. Pored toga, obe strane su se obavezale da neće ometati nacionalna tehnička sredstva proveravanja druge strane niti namerno prikrivati aktivnosti, što bi ometalo proveravanje pomoću nacionalnih tehničkih sredstava.

Pored navedenih mera koje preuzima svaka strana ugovornica, ugovorima je predviđeno i stvaranje posebne stalne konsultativne komisije u okviru koje će obe strane: a) razmatrati pitanja u vezi sa poštovanjem preuzetih obaveza u relativnim situacijama, koje bi se mogle smatrati kao nejasne; b) davati na dobrovoljnoj bazi informacije kako bi se obezbedilo poverenje i poštovanje preuzetih obaveza, c) razmatrati pitanja koja se odnose na nenamerno mešanje u nacionalna tehnička sredstva proveravanja, d) razmatrati eventualne promene u strateškoj situaciji, e) postići sporazum o proceduri i datumu uništavanja ili demontiranja ABM sistema, f) razmatrati moguće predloge za dalje produženje važnosti ovog ugovora, uključujući predloge za izmene i dopune, g) razmatrati predloge za dalje mere usmerene u pravcu ograničavanja strateškog naoružanja (čl. XIII Ugovora o ABM i čl. VI Privremenog sporazuma).

Novembra 1974. postignuta je *Zajednička američko-sovjetska izjava* (poznata kao *Sporazum iz Vladivostoka/SALT-II*)⁸ o daljim pregovorima o ograničenju ofanzivnog strateškog naoružanja, u kojoj se precizira da će se budući sporazum o ovoj materiji odnositi na period od oktobra 1977. do 31. decembra 1985, s tim što je postignut dogovor o sledećim ograničenjima: svakoj strani dozvoljeno je da ima ukupno 2.400 interkontinentalnih balističkih projektila koji se lansiraju sa podmornica i teških bombardera, a u tom broju ukupno je dozvoljeno 1.320 projektila koji smeju da budu opremljeni višestrukim nezavisnim bojevim glavama (MIRV). Novi sporazum dao bi još veću slobodu u pogledu određivanja sastava snaga u okviru postavljenih plafona. Međutim, kao što je poznato, saglasnost postignuta u Vladivostoku nije pretvorena u ugovorne obaveze zbog nemogućnosti postizanja saglasnosti između dve velike sile u pogledu nekih oružja, a naročito u vezi s tim da li novi sporazum treba da obuhvati

⁸ N. Ratković, *Aktivnost na polju razoružanja i ograničenja naoružanja*, Godišnjak IMPP, 1974, str. 100—101.

i krstareće rakete i novi sovjetski bombarder (Backfire). U svakom slučaju, još jedanput se radi ne samo o povećanju broja već postojećih raketa i bombardera, već i o njihovom kvalitetnom poboljšanju.

Iz ove grupe sporazuma, na kraju ćemo spomenuti *Ugovor o ograničenju podzemnih proba nuklearnog oružja (1974)*⁹ kojim su strane ugovornice preuzele obavezu da »zabrane, spreče i ne vrše podzemne probe nuklearnog oružja jačine iznad 150 kilotona na bilo kom mestu pod njihovom jurisdikcijom ili KT, počevši sa 31. martom 1976«. Ova odredba, dakle, ograničava buduće probe SAD i SSSR na oružja desetostruke jačine atomske bombe bačena na Hirošimu. Prema nekim podacima, u periodu od 1969. do 1973. najveći broj izvršenih eksplozija od SAD i SSSR bilo je ispod 150 KT, a samo jedan mali procenat iznad toga. U stvari, poslednjih godina zabeleženo je pomeranje od kvantiteta ka kvalitetu u nuklearnom naoružanju i zamena teških bojevih glava manjim operativnim bombama.

Odredbe Ugovora ne odnose se na podzemne nuklearne eksplozije u miroljubive svrhe, ali teško je sa sigurnošću odrediti da li se nuklearna proba vrši u miroljubive ili vojne svrhe. Suprotno Sporazumu o zabrani proba iz 1963, ovaj ugovor je zaključen samo između SAD i SSSR i nije predviđena mogućnost pristupanja drugih država. Jedino je Britanija izjavila da će se pridržavati odredaba ovog ugovora, iako formalno nije strana ugovornica. Ostale dve nuklearne sile Kina i Francuska — verovatno će ga ignorisati, pošto nisu prihvatile ni raniji sporazum.

U pogledu verifikacije, Ugovor sadrži iste odredbe kao i Ugovor o ABM, tj. nacionalna sredstva kontrole. Pored toga, uz Ugovor je pridat Protokol u kome su se SAD i SSSR složile oko razmene podataka u vezi sa izvršenim eksplozijama, kao i radi lakšeg kontrolisanja jačine budućih eksplozija, razmene podataka o jačini, datumu, vremenu i koordinatama eksplozija i sl.

U ovom sklopu treba spomenuti i *Ugovor o podzemnim nuklearnim probama u miroljubive svrhe (1976)* koji predstavlja protivtežu Ugovoru o ograničenju podzemnih proba nuklearnog oružja, jer zabranjuje vršenje podzemnih nuklearnih proba u miroljubive svrhe čija jačina prelazi 150 KT, i to van poligona za vršenje proba nuklearnog oružja. Ugovor reguliše i miroljubive nuklearne probe koje SAD i SSSR mogu da vrše na teritorijama trećih država saglasno čl. V Ugovora o neširenju nuklearnog oružja. Nasuprot pojedinačnih eksplozija, ukupna jačina grupnih eksplozija može da dostigne 1500 KT, s tim da je moguće da se identifikuje svaka pojedinačna eks-

⁹ Ibid.

plozija i da njena jačina ne prelazi 150 KT. U pogledu verifikacije, Ugovor sadrži pored upotrebe nacionalnih sredstava kontrole i razmenu podataka, u određenim slučajevima, osmatranje na licu mesta, što predstavlja značajnu novinu u stavu velikih sila, a naročito SSSR-a, prema problemu verifikacije.

2. Sporazumi koji se odnose na hemijsko i bakteriološko (biološko) oružje

Mada naponi za zabranu upotrebe CBW datiraju još od kraja prošlog i početkom ovog veka, rezultati na ovom polju nisu u potpunosti zadovoljavajući. Posle zabrane »otrova ili otrovnog oružja« iz Haških pravila iz 1907, svakako najznačajniji je *Ženevski protokol o zabrani upotrebe u ratu zagušljivih, otrovnih i sličnih gasova i bakterioloških sredstava ratovanja* (1925). Mada se ovaj protokol odnosi kako na hemijsko tako i na bakteriološko oružje i, uprkos činjenici što su dugi niz godina pregovori o zabrani ovih oružja vođeni zajedno, na insistiranje izvesnog broja država odvojeno se razmatralo hemijsko i bakteriološko oružje. Kao rezultat ovih pregovora zaključena je *Konvencija o zabrani razvoja, proizvodnje i uskladištenja bakteriološkog (biološkog) i toksičkog oružja i o njegovom uništenju* (1972)¹⁰. Na osnovu ove konvencije, države ugovornice su preuzele obavezu da zabrane razvoj, proizvodnju, uskladištenje i dobavljanje ili zadržavanje na drugi način: a) mikrobioloških ili drugih bioloških agensa ili otrova; i b) oružja, opreme ili sredstava za izbacivanje ovih agensa ili otrova u oružanim sukobima (čl. I). Dalje, preuzele su i obavezu da ne prenose bilo kom primaocu, posredno ili neposredno, niti da na bilo koji drugi način pomažu, ohrabruju ili podstiču neku državu, grupu država ili međunarodne organizacije da proizvode ili na drugi način stiču agense, otrove, oružje, opremu ili sredstva za izbacivanje agensa navedenih u čl. I Konvencije (čl. III). Konvencija je otišla i korak dalje time što obavezuje države potpisnice da unište ili usmere za miroljubivu upotrebu navedene agense, otrove, oružja, opremu ili sredstva za izbacivanje o kojima je reč u čl. I, i to u roku od devet meseci od stupanja na snagu Konvencije (čl. II). Pored ovoga, države su preuzele obavezu ne samo da se uzdrže od zabranjenih delatnosti, već i da preduzmu sve potrebne mere da ih stave van zakona i spreče njihovo vršenje na svojoj teritoriji ili teritorijama pod njihovom jurisdikcijom ili kontrolom (čl. IV).

¹⁰ Vidi opširnije: P. Davinić, *Međunarodni značaj Konvencije o regulisanju bioloških sredstava ratovanja*, JRMP, br. 3 1975, str. 263—276.

U toku pregovora oko izrade teksta Konvencije postavilo se pitanje kontrole sprovođenja preuzetih obaveza. Naime, postojala su dva suprotna mišljenja u pogledu mogućnosti inspekcije na licu mesta. Kao rezultat ove diskusije prihvaćeno je kompromisno rešenje u tom smislu što se prihvata sistem mera nacionalne kontrole (čl. IV), a ukoliko iskrsne neki problem u vezi sa postizanjem cilja ili primene odredaba Konvencije, države su obavezne da se konsultuju i sarađuju. Mada su ove konsultacije i saradnja neformalni, predviđena je mogućnost da se obavljaju odgovarajućim postupcima unutar UN i saglasno Povelji UN.

Ukoliko, pak, neka strana ugovornica smatra da je druga država ugovornica prekršila obaveze koje je preuzela odredbama Konvencije, ona može da uloži žalbu Savetu bezbednosti UN, s tim da žalba treba da sadrži sve dokaze koji potvrđuju njenu osnovanost, kao i zahtev da je Savet razmotri. Nakon toga, Savet bezbednosti može da sprovede istragu saglasno odredbama Povelje UN, a na bazi žalbe koju je primio. Prilikom sprovođenja istrage od Saveta bezbednosti, države ugovornice su dužne da sarađuju u njenom sprovođenju. Sa svoje strane, Savet će obavestiti države ugovornice o rezultatima istrage.

Na kraju, treba reći da ova Konvencija predstavlja jedini pravi ugovor o razoružanju, jer ne samo što zabranjuje upotrebu, proizvodnju, posedovanje, uskladištenje i sl. ovog oružja, već i uništenje postojećih zaliha. Nažalost, sistem kontrole ne predviđa posebni postupak za proveravanje uništenja postojećih zaliha, ali treba pretpostaviti da, ukoliko dođe do sumnje da je ova obaveza izvršena, svaka država ugovornica može da pokrene mehanizam kontrole predviđen Konvencijom.

Što se tiče hemijskog oružja, reći ćemo samo toliko da pregovori koji se vode u CCD nisu doveli do usaglašenog teksta Konvencije, i to uglavnom zbog nemogućnosti postizanja saglasnosti o sistemu verifikacije preuzetih obaveza.

3. Sporazumi van trke u naoružanju

Ovde ćemo obuhvatiti grupu sporazuma koji se tiču oblasti koje su daleko od stvarne trke u naoružanju i koji su od malog vojnog značaja, kao što su Antarktik, kosmos i morsko dno. Dosad su zaključena četiri multilateralna sporazuma ove vrste:

a) *Ugovorom o Antarktiku (1959)*¹¹. Ova se oblast rezerviše isključivo za upotrebu u miroljubive svrhe i zabranjuju se, između ostalog, »sve mere vojne prirode kao što su ustanovljenje baza, izgradnja utvrđenja, manevri kao i probe svih vrsta oružja« (čl. I). Dalje, zabranjena je svaka nuklearna eksplozija na Antarktiku, kao i izbacivanje radioaktivnih otpadaka u toj oblasti (čl. V).

Ugovor o Antarktiku spada u red ugovora koji ima vrlo detaljno razrađen sistem saradnje i kontrole izvršenja preuzetih obaveza. Pored odredaba o saradnji, Ugovor predviđa i mogućnost inspekcije. Naime, radi unapređenja ciljeva i obezbeđenja poštovanja odredaba Ugovora, svaka strana ugovornica ima pravo da odredi posmatrače za svrhe inspekcije. Svaki posmatrač postavljen saglasno st. 1 čl. VII imaće u svako vreme potpunu slobodu pristupa u sve oblasti Antarktika. Dalje je precizirano da će sve oblasti Antarktika, uključujući sve stanice, instalacije i opremu u tim oblastima, i svi brodovi i vazduhoplovi na tačkama iskrcavanja ili ukrcavanja robe ili osoblja na Antarktiku, biti u svako vreme otvoreni inspekciji svih posmatrača. Pored inspekcije posmatrača, Ugovor predviđa i pravo strana ugovornica da vrše osmatranje iz vazduha u svako vreme nad bilo kojim oblastima Antarktika.

b) *Ugovor o načelima koja regulišu delatnost država na istraživanju i korišćenju kosmosa, uključujući Mesec i druga nebeska tela (1967)*¹².

Članom I Ugovora »strane ugovornice se obavezuju da u orbitu oko Zemlje ne stavljaju bilo kakve objekte koji bi nosili nuklearno oružje ili oružje za masovno uništenje bilo koje vrste, da takvo oružje ne postavljaju na nebeskim telima, niti da ga na bilo koji drugi način stacioniraju u kosmosu«. Dalje, »Mesec i nebeska tela rezervišu se isključivo za upotrebu u miroljubive svrhe, s tim da je zabranjeno stvaranje vojnih baza, instalacija i utvrđenja, eksperimentisanje s bilo kojom vrstom oružja i izvođenje vojnih manevara«.

Član XII sadrži dosta jasne odredbe o mogućnostima nadzora nad aktivnostima u kosmosu: »Sve stanice, postrojenja, oprema i kosmičke letelice na Mesecu i drugim nebeskim telima biće otvoreni predstavnici drugih strana ugovornica, na bazi reciprociteta«. Posetu ovih predstavnika treba unapred najaviti, kako bi se održale odgovarajuće konsultacije i preduzele mere predostrožnosti u pogledu bezbednosti i izbeglo ometanje redovnih operacija postrojenja koja se posećuju.

¹¹ SIPRI *World Armaments and Disarmament, Yearbook 1973*, pp. 477—493.

¹² O. Račić, *Zbirka dokumenata o pravnom regulisanju istraživanja i korišćenja kosmosa*, Beograd 1969, str. 47—55.

Iz ovoga jasno proizilazi da je poseta rezervisana samo za države koje vrše istraživanja i koje se koriste kosmosom, jer je ova vrsta poseta uslovljena reciprocitetom.

d) *Ugovor o zabrani nuklearnog oružja u Latinskoj Americi (1967)*¹³.

Pošto se u uvodnom delu ističe da »vojne nuklearne oblasti nisu same sebi cilj, već pre način za ostvarenje opšteg i potpunog razoružanja u docnijoj fazi«, čl. 1 obavezuje države ugovornice da koriste isključivo u miroljubive svrhe nuklearni materijal i postrojenja pod njihovom jurisdikcijom i da, u vezi s tim, zabrane i spreče na svojoj teritoriji »isprobavanje, upotrebu, izradu, proizvodnju i nabavku na bilo koji način nuklearnog oružja, neposredno ili posredno, u tuđe ime ili na bilo koji drugi način« odnosno da zabrane i spreče »prijem, uskladištenje, postavljanje, raspoređivanje ili bilo kakvo posedovanje nuklearnog oružja, neposredno ili posredno, od strane samih ugovornica ili od strane nekog drugog u njihovo ime ili na bilo koji drugi način« (st. 1). Pored toga, države ugovornice se obavezuju da se »uzdrže« od vršenja, pružanja podrške ili davanja ovlašćenja, neposredno ili posredno ili na bilo koji drugi način učestvovanja u isprobavanju, upotrebi, izradi, proizvodnji, posedovanju ili kontroli bilo kakvog nuklearnog oružja« (st. 2).

Predviđen je vrlo detaljan mehanizam kontrole radi obezbeđenja i provere udovoljavanja obavezama koje su preuzele strane ugovornice saglasno čl. I Ugovora.

Pre određivanja mera zaštite, Ugovorom je predviđeno da će se sistem kontrole koristiti radi proveravanja: a) da se naprave, servisi i postrojenja posvećeni miroljubivom korišćenju nuklearne energije ne upotrebljavaju za eksperimentisanje ili proizvodnju nuklearnog oružja; b) da se nijedna delatnost zabranjena Ugovorom ne obavlja na teritorijama strana ugovornica i c) da se eksplozije u miroljubive svrhe vrše u skladu sa odredbama člana 18 Ugovora.

Ugovorom o denuklearizaciji Latinske Amerike predviđena su dva sistema kontrole: sistem kontrole IAEA i sistem kontrole koju sprovode organi Agencije za zabranu nuklearnog oružja u Latinskoj Americi zajedno sa IAEA. Na osnovu čl. 13 Ugovora, strane ugovornice mogu da sklapaju višestране ili dvostrane sporazume sa IAEA radi primene njenih mera zaštite za svoje nuklearne aktivnosti.

Prvi stepen kontrole Agencije ogleda se u obavezi država da podnose polugodišnje izveštaje Agenciji i IAEA o tome da na nji-

¹³ A. Garcia Robles, »The Treaty for the Prohibition of Nuclear Weapons in Latin America (Treaty of Tlatelolco)«, *SIPRI Yearbook 1969/70*, p. 218.

hovoj teritoriji nije došlo ni do jedne aktivnosti zabranjene Ugovorom, s tim što generalni sekretar, po ovlašćenju Saveta, može i sam da traži naknadne informacije od ugovornica. Drugi stepen kontrole ogleda se u odašiljanju specijalnih inspekcija. Strane ugovornice preuzele su obavezu da inspektorima koji vrše specijalne inspekcije dozvole potpun i slobodan pristup svim mestima i svim informacijama potrebnim za obavljanje njihovih zadataka, koje su neposredno povezane sa sumnjom u pogledu kršenja Ugovora. Generalna konferencija je ovlašćena da formuliše postupak organizovanja i svođenja specijalnih inspekcija koje se obavljaju u skladu sa st. 1 (b) i (ii) čl. 16). Izveštaji koji proizidu iz specijalnih inspekcija dostavljaju se svim stranama ugovornicama, a njihove kopije Savetu bezbednosti i GS UN i Savetu OAD radi informisanja.

Iz navedenih odredaba Ugovora jasno proizilazi da je u ovom slučaju korišćen kombinovani sistem kontrole već postojećeg sistema u okviru IAEA i sistema stvorenog Ugovorom.

d) *Ugovor o zabrani postavljanja nuklearnog i drugog oružja za masovno uništavanje na dno mora i okeana i njihovo podzemlje (1971)*¹⁴

Osnovna prava i obaveze država regulisana su čl. 1 kojim se one obavezuju da »ne ugrađuju ili postavljaju na dno mora i okeana i u njihovo podzemlje izvan spoljne granice zone morskog dna, kako je definisana u čl. II, nikakvo nuklearno oružje ili neki drugi tip oružja za masovno uništavanje, niti postrojenja, instalacije za lansiranje ili bilo kakve druge instalacije posebno namenjene uskladištenju, isprobavanju ili upotrebi takvog oružja«. U vezi sa čl. I treba napomenuti i to da se njima države obavezuju »da ne pomažu, podstiču ili nagovaraju bilo koju državu da počini radnje koje se pominju u st. 1 i da ne učestvuju na neki drugi način u tim aktivnostima«.

Iako Ugovor ne predviđa poseban mehanizam niti kontrolni organ za verifikaciju sprovođenja odredbi, on sadrži dosta razrađen postupak kontrole izvršenja preuzetih obaveza. Kao prvi korak predviđeno je pravo svake države ugovornice da osmatranjem proverava aktivnosti drugih država, pod uslovom da se osmatranjem ne ometaju te aktivnosti. Kao drugi korak, ukoliko ostanu opravdane sumnje posle takvog osmatranja, država ugovornica kod koje postoje takve sumnje i država ugovornica koja je odgovorna za aktivnost koje izazivaju sumnju posavetovaće se radi otklanjanja tih sumnji. Ako i

¹⁴ SIPRI World Armaments and Disarmament Yearbook 1972, pp. 533—541.

nakon savetovanja ostanu sumnje, države su dužne da sarađuju u postupku proveravanja na kome se budu složile, uključujući odgovarajuću inspekciju objekata, postrojenja, instalacija ili druge opreme.

Kao poslednja faza predviđeno je da, ukoliko savetovanje i saradnja ne otklone sumnje o aktivnostima u pitanju, država ugovornica može da iznese stvar pred Savet bezbednosti koji može preduzeti mere saobrazno Povelji.

Slično Ugovoru o neširenju nuklearnog oružja, ovaj ugovor u članu VII predviđa mogućnost održavanja, nakon pet godina od stupanja na snagu, konferencije strana ugovornica radi razmatranja primene Ugovora i utvrđivanja da li se njegovi ciljevi ostvaruju.¹⁵ Ostale odredbe Ugovora sadrže uobičajene prelazne i završne odredbe (čl. VIII—X).

4. Konvencija o zabrani upotrebe u vojne ili bilo koje druge neprijateljske svrhe tehnike za modifikaciju čovekove sredine (1976).

Inicijativa za donošenje Konvencije potekla je od SSSR-a 1974. i nakon serije tajnih pregovora, SAD i SSSR su podnele CCD identičan tekst Konvencije. Pošto je postignuta saglasnost u CCD, tekst je upućen Generalnoj skupštini UN koja ga je usvojila i otvorila za potpis na XXXI zasedanju.¹⁶

Konvencijom je zabranjena upotreba u vojne ili bilo koje druge neprijateljske svrhe tehnika za modifikaciju čovekove sredine koja ima široko rasprostranjeno, dugotrajno ili ozbiljno dejstvo. Izraz »tehnika za modifikaciju čovekove sredine« odnosi se na bilo koju tehniku za promenu — smišljenom manipulacijom prirodnih procesa — dinamike, sastava ili strukture Zemlje, uključujući tu njen živi svet, litosferu, hidrosferu i atmosferu, ili kosmičkog prostora. Strane ugovornice su preuzele obavezu da se konsultuju i sarađuju radi rešavanja problema koji mogu da iskrсну pri primeni odredaba Konvencije. Konsultacije i saradnja mogu takođe da se vrše putem međunarodnih tela i organizacija, ili stvaranjem savetodavnog komi-

¹⁵ Rezolucija 31/72 od 10. decembra 1976. godine.

¹⁶ Takva konferencija je održana u Ženevi 20. juna — 1. jula 1977. Usvojena je Deklaracija u kojoj je izraženo zadovoljstvo što su strane ugovornice poštovale obaveze preuzete ugovorom i predviđena je mogućnost održavanja sledeće konferencije 1982. odn. 1984. ukoliko se većina država izjasni za takvo pomeranje datuma.

teta eksperata na zahtev jedne strane ugovornice. U pogledu verifikacije Konvencija sadrži identične odredbe s onima iz Konvencije o zabrani bakteriološkog (biološkog) oružja.

*

Na osnovu analize postojećih međunarodnih ugovora o kontroli naoružanja ili o delimičnim merama za razoružanje, može se zaključiti da oni, bez obzira na ograničeni karakter i njihove nedostatke, predstavljaju pozitivan razvoj u odnosu na period pre 1959. Predmet i sadržina ovih ugovora jasno govore da skoro svi dosada zaključeni sporazumi spadaju u kategoriju sporazuma o kontroli naoružanja ili o delimičnim merama za razoružanje, a samo jedan od njih, tj. Konvencija o zabrani bakteriološkog (biološkog) oružja pripada kategoriji ugovora o razoružanju u pravom smislu reči, jer predviđa potpunu eliminaciju određene vrste oružja, mada ni u ovom slučaju nije predviđena prava međunarodna verifikacija za uništenje postojećih stokova ovog oružja.

Karakter i priroda obaveza koje su države ugovornice preuzele pomenutim ugovorima vrlo su često neprecizne, tako da dopuštaju mogućnost raznih tumačenja; vremenski i prostorno su ograničene tako da pružaju mogućnost lakog otkazivanja, a zbog nepostojanja prave međunarodne kontrole postoji velika opasnost da dođe do njihovog kršenja.

U pogledu vrsta oružja koje su predmet ugovornih obaveza i čije se ograničenje ili zabrana predviđa, može se, pre svega, zapaziti tendencija da se pregovori, a samim tim i postignuti rezultati, tiču skoro isključivo nuklearnog, hemijskog i bakteriološkog (biološkog) oružja. U pogledu tzv. konvencionalnog naoružanja skoro ništa nije urađeno od kada su usvojena Haška pravila, a naponi da se ograniči bar upotreba određenih vrsta konvencionalnog oružja na Diplomatskoj konferenciji o humanitarnom pravu nisu doneli zadovoljavajuće rešenje.

Ako se posmatra svaka kategorija oružja posebno, vidi se da su ugovori koji se tiču nuklearnog oružja od malog značaja jer se svode, pre svega, na sporazume kojima se ograničava broj izvesnih ofanzivnih strateških oružja koja, u stvari, nemaju veći praktični značaj niti utiču na smanjenju trke u naoružanju — dopušteni plafoni su više nego dovoljni kvantitativno, a mogućnost njihovog usavršavanja i zamena novim tipovima još više umanjuje značaj postignutih sporazuma. Pored toga, činjenica da još uvek nije postignut sporazum o potpunoj zabrani proba nuklearnog oružja, njihovo usavršavanje i

proizvodnja novih oružja su neograničeni. Ostali sporazumi u vezi sa nuklearnim oružjem tiču se zabrane proliferacije tog oružja, čime je sankcionisan monopol nuklearnih sila, denuklearizacije izvesnih prostora (koji su obično od malog vojnog značaja) ili stvaranja bezatomske zone (Latinska Amerika).

U pogledu hemijskog oružja malo je učinjeno posle Ženevskog protokola iz 1925. koji zabranjuje upotrebu ovog oružja samo u ratu, što znači da su države još uvek slobodne da razvijaju, proizvode, usavršavaju i nagomilavaju hemijsko oružje. Jedino Konvencijom o zabrani bakteriološkog (biološkog) oružja učinjen je korak dalje u odnosu na Ženevski protokol, ali samo u pogledu biološkog oružja jer je tom konvencijom, kao što je rečeno, predviđena sveobuhvatna zabrana tog oružja i njegovo uništenje.

Što se tiče prihvaćenih sistema kontrole i verifikacije, može se primetiti da postoji tendencija da se kod nekih višestranih sporazuma ide na kombinaciju nacionalne kontrole sa mogućnošću pokretanja postupka pred Savetom bezbednosti UN (Konvencija o biološkom oružju, Konvencija o zabrani oružja za modifikaciju čovekove okoline); kod nekih višestranih sporazuma primenjuje se sistem zaštitnih mera predviđen Statutom IAEA (Ugovor o Latinskoj Americi, Ugovor o neširenju nuklearnog oružja); kod ostalih višestranih ugovora, pored nacionalne kontrole, obično se predviđa i mogućnost inspekcije na licu mesta (Antarktik, dno mora i okeana, kosmos) i, na kraju, kod dvostranih ugovora između SAD i SSSR nacionalni sistemi kontrole i osmatranje na licu mesta.

U pogledu zaključenja novih sporazuma treba uložiti napore da se okončaju pregovori o zabrani hemijskog oružja i da bi teškoće oko verifikacije mogle da se prebrode prihvatanjem sličnog rešenja kao i u Konvenciji o biološkom oružju, ma kako nesavršen bio taj sistem; trebalo bi sklopiti sporazum o potpunoj zabrani proba nuklearnog oružja, kao prvi korak na putu ka nuklearnom razoružanju; bilo bi neophodno nastaviti pregovore o zabrani određenih konvencionalnih oružja i po mogućnosti sprečiti razvijanje i uvođenje sve savršenijih i ubitačnijih oružja; insistirati na sklapanju sporazuma za stvaranje bezatomskih zona u regionima sveta gde postoji mogućnost nuklearne konfrontacije.